

Реконструкція первісних суспільств за їх господарсько- культурним типом

П. Л. Залізник

Відтворення первісності на підставі вивчення господарсько-культурного типу стародавніх спільностей — один з можливих варіантів системного, міждисциплінарного підходу до вивчення первісних суспільств. Великий пізнавальний потенціал цього підходу обумовлений можливістю залучати при реконструкції минувшини не тільки дані археології, а й етнографії, палеогеографії, зоології, палеодемографії тощо.

У запропонованій статті автор на підставі досягнень інших (крім археології) наукових дисциплін намагається сформулювати один з можливих варіантів системного підходу в дослідженні первісності. Методика ґрунтується на наукових положеннях, розроблених і застосовуваних у дисциплінах, які поки що не ввійшли до методичного арсеналу археолога-первісника. Йдеться про загальнонаукову теорію системних досліджень, концепцію господарсько-культурного типу, геантропоценосу, теорію порівняльно-історичного методу вивчення минулого та пов'язану з нею концепцію правомірності залучення етнографічних аналогій при вивченні минулого. Через те, що вказана методика синтезує перелічені наукові концепції, слід насамперед нагадати їх основні положення, що безпосередньо стосуються археології і можуть бути використані при науковому відтворенні первісності.

Суспільство — складна система, пізнання якої на сучасному рівні можливе лише з позиції системного, міждисциплінарного підходу. Лише весь комплекс наук, що вивчають первісність, може наблизити до розуміння закономірностей функціонування первісних систем. Найбільш інформативні у цьому плані матеріали археології та етнографії. Якщо використання даних археології для відтворення первісності у істориків не викликає сумніву, то відносно етнографічних джерел вони не такі однакові. Питання полягає не в тому, чи можна це робити а в тому, як його робити¹.

Для реконструкції давнього суспільства недостатньо тільки даних археології. Її методи дозволяють відповісти на питання про матеріальне виробництво, але не відтворюють первісність у повному обсязі, внаслідок фрагментарності археологічних джерел. Якщо археологія має справу зі слідами давніх суспільств, із кістяком первісності, то етнографія — зі всіма багатогранними проявами життєдіяльності первісних народів, тобто з плоттю первісності в сучасному її відображенні.

Дані етнографії дозволяють реконструювати первісне суспільство в найскладніших його проявах, хоч і не дають можливості визначити

¹ Кабо В. Р. Первобытная община охотников и собирателей (по австралийским материалам) // ПИДО.— М., 1968.— С. 223—265. Кабо В. Р. Теоретические проблемы реконструкции первобытности // Этнография как исторический источник реконструкции истории первобытного общества.— М., 1979.— С. 60—107.

хронологічні межі виникнення і розвитку відтвореної за їх допомогою моделі. Матеріали ж археології, які внаслідок фрагментарності мало придатні для реконструкції складних, функціонально пов'язаних систем, якими є суспільства, дозволяють зате точно датувати досліджуване явище. Тому перепони на шляху відтворення первісної історії, що виникають окремо перед археологією і етнографією, зникають при взаємодії цих наук. Етнографічні моделі стародавніх суспільств знаходять своє місце в історії первісності лише за наявності археологічного «скелету» цієї історії. Г. Грюнерт пише, що археологію з етнографією об'єднує спільний предмет дослідження: первісне суспільство на різних етапах розвитку. Із спільного предмету витікають спільні завдання, а значить, необхідність співробітництва для їх вирішення².

Деякі дослідники заперечують придатність етнографічних матеріалів для реконструкції стародавніх суспільств, оскільки сучасні відсталі суспільства, на їх думку, надто деформовані впливом розвинених сусідів, щоб їх використовувати як аналогів до первісності. Проте нерівномірність розвитку різних груп людства існувала в усі часи і завжди мав місце вплив більш розвинених сусідів на менш розвинутих. Тому вплив сучасної цивілізації на відсталі племена етнографічних мисливців, рибалок та збирачів не можна абсолютизувати як принципово нове явище в історії людства, що до невпізнаності руйнує і деформує традиційну структуру сучасних первісних суспільств³. При реконструкції первісності цінними можуть бути не взагалі всі дані етнографічного аналога стародавнього суспільства, що відтворюється, а лише ті з них, що являють собою елементи традиційного, архаїчного життєвого укладу, притаманні даному етнографічному суспільству до його контактів з цивілізацією.

Порівняння етнографічних та археологічних суспільств не тільки можливе і допустиме, а й необхідне. Відмовившись від використання етнографічних матеріалів для реконструкції первісності, ми фактично заперечували наявність спільних закономірностей розвитку стародавніх та сучасних первісних суспільств, тобто закон єдності соціально-економічного розвитку людства⁴. Така позиція фактично призводить до абсурдного висновку про наявність двох первісних суспільств — археологічного та етнографічного, що розвивалися за різними законами.

Мабуть, слушною є думка, що археологія взагалі не може обійтись без етнографії при реконструкції первісності і навпаки. Дослідник свідомо чи несвідомо вдається до етнографічних моделей в усіх без винятку випадках реконструкції стародавніх суспільств.

Про можливість використання етнографічних матеріалів для реконструкції первісності починаючи з пізнього палеоліту, неодноразово висловлювалися і вітчизняні, і зарубіжні дослідники⁵. Так, переконаний прихильник тісних зв'язків між природним оточенням та культурою К. Уіслер дійшов висновку, що в суспільствах, спеціалізованих на промислі окремих видів тварин, виробляються схожі культурні комплекси⁶. Цей висновок дає можливість порівнювати етнографічні дані про мисливців, що займалися промислом тварин (наприклад, північного оленя чи бізона) при відтворенні способу життя стародавніх мисливців з аналогічною спеціалізацією.

Ю. Б. Сімченко, наприклад, вважає, що суспільство мисливців лісотундри дооленярського Заполяр'я можна перенести в давнину, коли люди жили в подібних умовах і полювали тварин одного виду⁷. Спо-

² Кабо В. Р. Теоретические проблемы... — С. 103.

³ Там же. — С. 72.

⁴ Кабо В. Р. Первобытная община... — С. 263.

⁵ Кабо В. Р. Теоретические проблемы... — С. 90; Birket-Smith K. The eskimos. — London, 1936; David N. On upper paleolithic society. Ecology and technological change. The poallian case // The explanation of Culture Change. — London, 1973; Binford L. In pursuit in the past // Thames and Hudson. — 1983. — 256 p.

⁶ Wissler C. The relation of Nature to Man in Aborigina // America. — New-York, 1926.

⁷ Симченко Ю. Б. Культура охотников на северного оленя северной Евразии. — М., 1976. — 310 с.

сіб життя спеціалізованих мисливців, як правило обумовлений поведінкою об'єкта промислу, а остання, як явище біологічне характеризується значною стабільністю.

Вдалим прикладом використання етнографічних матеріалів для реконструкції конкретного пізньопалеолітичного суспільства В. Р. Кабо вважає працю Н. Давіда⁸. Досліджуючи суспільства мисливців на північного оленя ранньої пори пізнього палеоліту Піреней, Н. Давід приєднує матеріали про північно-американських мисливців на карібу у недавньому минулому. Дані, що стосуються кількох етнографічних племен, дали змогу дослідникові розробити модель досліджуваного суспільства і підвищити вірогідність його реконструкції⁹.

До висновку про те, що багато елементів культури первісних суспільств обумовлені специфікою їх діяльності у певних природних умовах прийшов Д. Стюарт. Він стверджує подібність матеріальної культури народів, що мешкали в аналогічному природному оточенні. Її різноманітність він пояснює насамперед не однаковими способами господарської адаптації в різних природних умовах¹⁰.

Одне з фундаментальних положень, на яких базується школа «нovoї археології» за кордоном, це визнання зумовленості форм первісної культури способами експлуатації оточуючого середовища¹¹. У. Фицх'ю, аналізуючи природні умови Лабрадору і традиційні способи господарської адаптації до них ескімосів, індіців та європейських колоністів, дійшов висновку про можливість існування лише двох форм привласнюючої економіки в цих природних умовах. Ці дві етнографічні моделі адаптації він переносить на стародавні суспільства Лабрадору¹². Г. Кларк вважав використання етнографічних паралелей для реконструкції археологічних суспільств правомірним у випадках, коли це стосується суспільств з подібним рівнем добування продуктів та екологією¹³.

Таким чином, більшість археологів та етнографів сходяться на думці, що залучення етнографічних матеріалів до археологічних реконструкцій безумовно виправдане при порівнянні суспільств з єдиною стадією соціально-економічного розвитку, однаковим типом господарства та подібними природними умовами проживання, тобто суспільств, що належали до одного господарсько-культурного типу (ГКТ), за термінологією М. Г. Левіна та М. М. Чебоксарова¹⁴.

Вперше концепцію ГКТ було використано для комплексної реконструкції стародавніх суспільств В. М. Массоном¹⁵. Дослідник підкреслював плідність залучення з цією метою моделі господарсько-культурного типу, побудованої на даних етнографії. Висновок вченого про те, що «основною умовою використання аналогій в археології є належність досліджуваних суспільств до одного господарсько-культурного типу з подібним рівнем розвитку та екологічною ситуацією»¹⁶, лежить в основі даної методики реконструкції стародавніх суспільств.

Порівняльно-історичний метод реконструкції минувшини або метод етнографічних аналогій є основним способом залучення етнографічних матеріалів для реконструкції археологічних суспільств. Його

⁸ David N. Op. cit.

⁹ Кабо В. Р. Теоретические проблемы... — С. 102.

¹⁰ Steward J. Theory of Culture Change.— Urbana, 1955.

¹¹ Шнирельман В. А. Методы использования этнографических данных для реконструкции первобытной истории в зарубежной науке // Этнография как источник реконструкции истории первобытного общества.— М., 1979.— С. 155.

¹² Fitzhugh W. Environmental Archaeology and Cultural Systems in Hamilton Inlet Labrador. A Survey of the Central Labrador Coast from 3000 B. C. to the Present.— Washington, 1972.

¹³ Clark G. The earlier stone age settlement of Scandinavia // Cambridge university press.— 1975.— 282 p.

¹⁴ Левин М. Г., Чебоксаров Н. Н. Хозяйственно-культурные типы и историко-этнографические области: к постановке вопроса // СЭ.— 1955.— № 4.— С. 3—17.

¹⁵ Массон В. М. Экономика и социальный строй древних обществ.— Л., 1976.— С. 17, 18.

¹⁶ Там же.— С. 99.

засновниками були Л. Г. Морган та Ф. Енгельс, які розглядали сучасні відсталі суспільства не як щось неповторне, а як ключ до минулого, як джерело вивчення первісної історії¹⁷.

Історія первісного суспільства за допомогою археології, етнографії, антропології, палеолінгвістики, палеогеографії вивчає суспільні формації давнини, сутність яких визначається сукупністю соціально-економічних ознак, а не часом і місцем їх виникнення та існування. Суспільства, що існували в різний час та на різних територіях, могли мати подібний соціально-економічний базис, а значить бути однотипними. Отже, археологічні та етнографічні суспільства могли містити в собі як індивідуальне, так і типове, що відбиває загальні закономірності певної суспільної формації. Це дозволяє порівнювати різні суспільства за суттєвими, базовими, історико-типологічними ознаками, що й становить зміст історико-типологічного методу дослідження. За цим методом суспільства з подібним соціально-економічним базисом об'єднуються в загально-історичний тип, який становить собою певну ступінь соціально-економічного розвитку людства.

Для такого об'єднання в один історичний тип археологічних та етнографічних суспільств основою правлять суттєві, соціально-економічні критерії: рівень розвитку відтворюючих сил, форми розподілу продуктів, форми власності, поділ праці, соціальна структура. Тобто відбір археологічних та етнографічних суспільств з метою порівняльно-історичного дослідження передбачає належність цих суспільств до однієї стадії соціально-економічного розвитку первіснообщинної формації, до одного історичного типу¹⁸.

Таким чином, залежно від рівня розвитку продуктивних сил та виробничих відносин можна визначити кілька історичних типів суспільств, що являють собою послідовні етапи розвитку людства. Такими є історичні різновиди нижчих мисливців та збирачів (ранній палеоліт), вищих мисливців та збирачів (пізній палеоліт, мезоліт), мотижних землеробів, скотарів-кочовиків, орних землеробів тощо. Внаслідок нерівномірності розвитку суспільства різні народи пройшли одні й ті самі суспільні стадії в різний час. Простежується певна закономірність щодо проходження цих послідовних етапів соціально-економічного розвитку різними групами людства.

Як відомо, батьківщиною європейської цивілізації було Велике Середземномор'я, у межах якого з ряду причин природного та соціально-економічного характеру вперше відбувся перехід від палеолітичної доби до мезоліту. Інтенсифікація мисливської економіки призвела до кризи мисливства, до того, що суспільство вищих мезолітичних мисливців та збирачів змінилося суспільством мотижних землеробів. Найближча периферія Середземномор'я перейшла до відтворюючих форм економіки значно пізніше, коли середземноморські центри піднялися ще на одну сходинку економічного розвитку, що характеризувалося поширенням орного землеробства та початком класового утворення. Через деякий час ці процеси охопили ближню периферію Середземномор'я, тоді як на більш віддалених територіях лише почався перехід від привласнюючого до відтворюючого господарства. В той час, коли у Середземномор'ї розвивався історичний тип орних землеробів, у північній частині помірної зони Європи лише поширювалося мотижне землеробство, а північ європейського континенту все ще посідали мисливці і рибалки. Запізнення соціально-економічного розвитку первісних народів Європи затягувалося в міру віддалення від Середземномор'я. Тобто співіснували різні історичні типи суспільства: менш розвинені відтіснялися на периферію цивілізованого світу більш прогресивними, що зароджувалися в центрі цивілізації. Тому на окраїнах виявилися найбільш архаїчні стадії розвитку людства, що були зафіксовані етнографами у недавньому минулому. Таким чином, певні стадії соціально-економічного

¹⁷ Кабо В. Р. Теоретические проблемы ... — С. 95.

¹⁸ Там же. — С. 63—67, 75, 76.

розвитку первісного суспільства, або первісні історичні типи не зникли безслідно, вони були представлені первісними етнографічними народами, що у недалекому минулому, і навіть зараз, реально існують. Тому суспільство минулого можна вивчати за етнографічним суспільством того ж типу.

Однак реконструкція археологічного суспільства із залученням етнографічних даних не є простою проекцією певного етнографічного суспільства в минуле. Суспільства одного історичного типу подібні між собою за багатьма показниками як такі, що мають однаковий соціально-економічний базис. Однак форми існування цих суспільств можуть значно відрізнитися залежно від природного оточення. Так, належачи до одного історичного типу вищих мисливців, рибалок і збирачів, суспільства аборигенів Арктики та Австралії мають схожі базисні показники: соціальний устрій, форми власності, форми розподілу продуктів і т. ін. Проте вони радикально різняться за конкретними формами існування (тип господарства, річний господарський цикл, одяг, житло тощо). Конкретна форма існування історичного типу суспільства у певному природному оточенні називається господарсько-культурним типом (ГКТ).

Концепція господарсько-культурних типів та її конкретне застосування широко висвітлені в літературі, що не раз підпадала під історіографічний аналіз¹⁹. Розглянемо лише ті аспекти проблеми ГКТ, котрі безпосередньо стосуються питань реконструкції стародавніх суспільств.

В основі концепції ГКТ лежить фундаментальне положення про певне, кінцеве число моделей способу життя первісних колективів, зумовлених рівнем розвитку виробничих сил суспільства, з одного боку, і природним оточенням, з іншого. Інакше кажучи, суспільство на певному рівні розвитку, у конкретній природно-ландшафтній зоні неминуче виробляє закінчену модель — поведінку — господарсько-культурний тип, або модель господарської адаптації. Це положення містить у собі великі пізнавальні можливості для історика первісного суспільства. Однак запропонований етнографами термін «господарсько-культурний тип» певною мірою суперечить археологічному понятійному апарату і тому важко приживається в археології. Справа в тому, що його складова (слово «культура») в археології несе дещо інше смислове навантаження, ніж в етнографії. Якщо більшість археологів-первісників під терміном «культура» розуміє сліди певного стародавнього етносу, то в етнографів цей термін ближчий за змістом до поняття «матеріальна культура» взагалі. Термін «тип, або модель господарської адаптації» здається більш зручним для археологів, тому що не суперечить їх понятійному апарату. І все-таки в даній статті ми використовуємо традиційний для вітчизняної історіографії термін «господарсько-культурний тип» (ГКТ).

За визначенням М. Г. Левіна та М. М. Чебоксарова господарсько-культурний тип — «це комплекс особливостей господарства і культури, характерний для народів, що мешкали в певних природно-географічних умовах за певного рівня їх соціально-економічного розвитку»²⁰. Тобто, виникаючи внаслідок існування суспільства в певних природних умовах, його ГКТ є безпосередньо зв'язаною з людиною частиною системи взаємодії природи та суспільства. Формуючись у процесі виникнення та функціонування цієї системи, ГКТ за допомогою складних функціональних зв'язків взаємодіє з її природними елементами. Реалізується така система у процесі експлуатації своєї території господарським колективом первісності — общиною. «Симбіоз між господарським колективом та освоєною ним територією» або «колектив з територією, яку

¹⁹ Марков М. Г. Проблема сравнительной археологической и этнографической типологии культуры // Проблемы типологии в этнографии.— М., 1979.— С. 147—158; Андрианов Б. В. Неосодное наследие мира.— М., 1985; Балакин С. А. Концепция хозяйственно-культурного типа // Археология и методы исторической реконструкции.— К., 1985.— С. 91—106.

²⁰ Левин М. Г., Чебоксаров Н. Н. Указ. соч.— С. 4.

він експлуатує», був названий В. П. Алексеевим антропогеоценозом²¹. З таких антропогеоценозів, як з окремих клітинок, на думку дослідника, і складається господарсько-культурний тип.

Оскільки ГКТ — це комплекс господарства і пов'язаних з ним елементів культури, тобто поняття абстрактне, воно не може бути представлене конкретними общинами та їх мисливськими територіями. Певно, малося на увазі, що антропогеоценози були первинними складовими не господарсько-культурних типів, а людських спільностей, що були носіями цих ГКТ.

Розуміння антропогеоценозу як абстрактної системи антропогенних і природних структур чи підсистем та їх зв'язків, а не як конкретних колективів з територіями, які вони експлуатували, в межах яких ця система реалізувалася, дозволяє порівняти її (систему) з таким абстрактним комплексним поняттям, як господарсько-культурний тип. Підставу для цього дає вказана стаття В. П. Алексеева, в якій антропогеоценоз розглядається як поняття системне, що становить собою «структурний комплекс взаємопов'язаних між собою явищ»²². Крім антропогенних факторів до нього входять природні компоненти та їх функціональні зв'язки.

Отже, антропогеоценоз — це система взаємодії суспільства та природи, специфіка якої залежить від рівня розвитку продуктивних сил суспільства, з одного боку, і природного оточення, з іншого. Реалізується вона, за В. П. Алексеевим, на рівні основної економічної одиниці первісності — общини — у процесі експлуатації нею виробничої території. ГКТ у системі антропогеоценозу являє собою комплекс явищ безпосередньо пов'язаний з людиною, і насамперед з її господарською адаптацією в конкретних природних умовах, що самі по собі не входять до ГКТ, але є невід'ємною природною складовою єдиної з ним системи антропогеоценозу. Ці висновки дають підставу аналізувати ГКТ на основі системного, міждисциплінарного підходу.

Універсальність системного підходу, застосування якого можливе в усіх наукових дисциплінах, полягає в тому, що всі об'єкти пізнання являють собою системи²³. Системний підхід сформувався як діалектичне заперечення аналітичного, що в свою чергу виник в результаті заперечення первинного цілісного сприйняття природи первісним мисленням. Системний підхід, діалектично заперечуючи аналітичний, містить його в собі у знятому вигляді, і по суті є поверненням до цілісних уявлень на вищому рівні пізнання. Інакше кажучи, якщо сутність аналітичного підходу у пізнанні є розчленування явища на складові з метою їх аналізу, то системний підхід передбачає одержання його цілісної картини²⁴ шляхом синтезу результатів аналізу окремих елементів даного явища з використанням методів різних дисциплін.

Поширення системного аналізу значною мірою зумовлене зміною завдань науки, що постала перед необхідністю осмислити складні міждисциплінарні явища. Перехід від процесів диференціації наук у середині ХХ ст. до їх інтеграції обумовлений науково-технічною революцією, основні напрямки якої носять комплексний характер, збільшують роль міждисциплінарних, або системних досліджень²⁵.

Перевагою системного підходу, міждисциплінарного за своєю суттю, є можливість взаемовикористання наукових досягнень. При цьому системні принципи та поняття відіграють роль міждисциплінарної мови, або посередника, за допомогою якого положення однієї науки переносяться в іншу. Ігнорування дослідниками одних дисциплін досяг-

²¹ Алексеев В. П. Антропогеоценозы — сущность, типология, динамика // Природа.— 1975.— № 7.— С. 18—23.

²² Там же.— С. 20.

²³ Урсул А. Д. Общенаучный статус и функции системного подхода // Системные исследования.— М., 1977.— С. 29—47.

²⁴ Куркин К. А. Системный подход и экологические исследования // Системные исследования.— М., 1977.— С. 195—211.

²⁵ Урсул А. Д. Указ. соч.— С. 35.

нень інших — одна з причин інформаційної кризи у сучасній науці²⁶.

Розгляд поняття господарсько-культурного типу як складової системи антропогеоценозу, — як і будь-який приклад системного підходу, має великі пізнавальні можливості. Система — це сукупність елементів з відношеннями та зв'язками між ними²⁷. Застосування системного підходу у пізнанні дійсності пов'язане з використанням діалектики у дослідницькому процесі як науки про взаємозв'язок явищ²⁸. Жорстка взаємозалежність складових такої системи, як антропогеоценоз, дозволяє при знанні законів внутрісистемних зв'язків відтворити (реконструювати) відсутній елемент цієї системи за іншими її компонентами і зв'язками, що є в розпорядженні дослідника. Тому вивчення внутрісистемних зв'язків хоч і важке, але перспективне завдання у справі відтворення стародавніх суспільств.

Наприклад, відсутність фауни на стоянках свідерських мисливців Полісся дуже ускладнює реконструкцію їх господарства традиційними методами археології. Однак завдяки міждисциплінарному підходу можна використати дані палінології, які однозначно свідчать, що в період помешкання свідерців Полісся входило разом з Північнонімецькою та Польською низовинами до зони прильодовикових тундро- та лісостепів²⁹. Палеозоологія наводить факти про те, що на цей час північний олень був фоновим видом копитних в перигляціальній зоні. Невипадково фінальний палеоліт у прильодовиковій Європі називався «віком північного оленя»³⁰. Аналіз етнографічних матеріалів засвідчує, що в умовах внутриматерикових тундр, на яких з великих тварин переважно зустрічалися лише північні олені, первісні люди могли існувати тільки завдячуючи полюванню на них³¹. Цей висновок повністю підтверджують археологічні матеріали синхронних та споріднених із свідерськими стоянками Полісся пам'яток Польської та Північнонімецької низовин.

Таким чином, системний аналіз взаємообумовлених елементів з їх зв'язками антропогеоценозу фінальнопалеолітичних мисливців Полісся (природно-кліматичних умов, фауни, типу господарства населення) дозволяє відтворити ті його елементи, які не збереглися — встановити, що свідерські мисливці існували за рахунок полювання на північного оленя.

Перспективність розгляду ГКТ як складової антропогеоценозу полягає у можливості застосовувати системний підхід у дослідженні процесів взаємодії природи і суспільства. Комплексний аналіз, на відміну від монодисциплінарного, дозволяє використати досягнення кількох наук для розв'язання однієї проблеми, яка раніше традиційно досліджувалась однією дисципліною. Підсумовування і перенесення знань різних наук на предмет дослідження потребує вираження інформації у єдиній знаковій системі, тобто передачі всіх складових системи антропогеоценозу єдиною мовою. Оскільки поняття антропогеоценоз відбиває вищий рівень екологічних досліджень, то, очевидно, такою мовою має бути мова науки екології. Саме на ній передані поняття системи «біогеоценоз» в екологічних розробках³².

Людина, як визначальний елемент екосистеми антропогеоценозу регулює взаємодію всіх її складових, виходячи із своїх інтересів. Оскільки саме людина є найважливішим компонентом антропогеоценозу, то і говорити про останній можна лише з появою людини як біосо-

²⁶ Там же.— С. 46.

²⁷ Садовский В., Юдин Э. Система // Философская энциклопедия.— М., 1970.— Т. 5.— С. 18.

²⁸ Куркин К. А. Указ. соч.— С. 195.

²⁹ Палеография Европы за последние 100 тыс. лет // Атлас-монография.— М., 1982.— 154 с; Prähistoria ziem Polskich. Paleolit i mezolit.— Warszawa, 1975.— 475 р.

³⁰ Ефименко П. П. Первобытное общество.— К., 1953.— 662 с.; Clark G. Op. cit.; Prähistoria ... — S. 185.

³¹ Моузт Ф. Люди оленьего края.— М., 1963.— С. 108; Симченко Ю. Б. Указ. соч.— С. 73.

³² Юдин Э. Г. Системные идеи в этнографии // Природа.— 1975.— № 7.— С. 23—29.

ціального явища. Власне людиною вважають *Homo sapiens*, що з'явився близько 40 тис. років тому. Тобто антропогеоценоз як якісно вища порівняно з біогеоценозом система життєзабезпечення мав сформуватися разом з власне людиною, а значить, не раніше пізнього палеоліту.

З моменту виготовлення першого знаряддя праці близько 3 млн. років тому до появи власне людини 40 тис. років тому відбувався процес формування людини як принципово нового біологічного явища³³. Отже, весь цей період біогеоценоз трансформувався у антропогеоценоз, йшло становлення останнього, зумовлене становленням визначального елемента цієї системи — людини.

Господарсько-культурний тип як стійкий комплекс господарства і пов'язаних з ним елементів культури передбачає наявність досить високого рівня розвитку суспільства. З появою людини, з розвитком принципово нового рівня інтелекту відбувається якісний стрибок у розвитку культури. Це стало передумовою формування в кожному регіоні із специфічним природним оточенням складних комплексів господарської адаптації до конкретних природних умов, якими є господарсько-культурні типи. У кожній природно-ландшафтній зоні виникала своя система взаємодії природи та суспільства — антропогеоценоз, антропогенною частиною якої є господарсько-культурний тип.

Інакше кажучи, ГКТ як комплекс соціальних структур та їх зв'язків — це складова частина системи антропогеоценозу. Вона складається разом з останнім у міру становлення системоутворюючого його елемента — людини. Так, з появою *Homo sapiens* формується якісно нова система взаємодії живої та неживої природи, найважливішою відміною якого від біогеоценозу є наявність в ній підсистеми ГКТ. Отже, мабуть є правомірним те, що деякі дослідники відносять виникнення перших ГКТ до пізнього палеоліту. Саме в цей час суспільство досягло такого рівня соціально-економічного розвитку, який дозволив йому виробити стійку систему життєзабезпечення у кожній природно-ландшафтній зоні.

Таким чином, ГКТ — це форма адаптації суспільства до конкретних природних умов на даному рівні розвитку продуктивних сил, тобто результат взаємодії природи та суспільства. Тому будь-які зміни в цих взаємодіючих елементах неминуче позначаються на їх похідному, яким є ГКТ.

Так, розвиток продуктивних сил суспільства може зумовити перехід населення до нового історичного типу суспільства, що в тих самих природних умовах обов'язково забезпечить виникнення нового ГКТ. Наприклад, мисливці та збирачі, опанувавши землеробство та скотарство, при незмінному природному оточенні стають носіями нового господарсько-культурного типу. З іншого боку, той самий історичний тип суспільства в різних природних умовах, як уже зазначалося, існував у формах різних ГКТ.

Залежно від природного оточення історичний тип вищих мисливців та збирачів за етнографічними даними існував у формах 9 різних господарсько-культурних типів: 1) мисливці лісів тропічного поясу, 2) берегові збирачі та рибалки тропічного поясу, 3) мисливці та збирачі степів і напівпустель, 4) гірські мисливці та збирачі, 5) берегові збирачі та рибалки помірної зони, 6) рибалки басейнів великих рік, 7) мисливці та рибалки лісів помірної зони, 8) мисливці тундри і лісотундри, 9) арктичні мисливці на морського звіра³⁴. Дані археології свідчать про існування у минулому ще двох ГКТ мисливців та збирачів: мисливців на мамонтів та гірських мисливців прильодовикової зони.

Якщо в суспільствах одного історичного типу, що функціонували у різних природних умовах, подібними будуть лише базисні показники, а конкретні форми їх існування різні, то суспільства одного історичного

³³ Семенов Ю. И. О стадияльной типологии общины // Проблемы типологии в этнографии.— М., 1979.— С. 75—91; Смирнов С. В. Становление основ общественного производства.— К., 1983.

³⁴ Чебоксаров Н. Н., Чебоксарова И. А. Народы, расы, культуры.— М., 1985.— С. 184—196.

типу в аналогічних природних умовах (тобто належні до одного ГКТ) будуть подібні між собою як за базисним, так і за похідним від них та природного оточення формальними показниками (конкретний тип господарства, річний господарський цикл, матеріальна культура). Інакше кажучи, спосіб життя певного суспільства давнини у загальних рисах можна відтворити на підставі аналізу способу життя будь-яких інших, у тому числі й етнографічних суспільств того самого ГКТ. Цей принцип є підставою для реконструкції стародавніх суспільств за їх господарсько-культурним типом. Така реконструкція зводиться до побудови моделі або принципової схеми ГКТ суспільства, що реконструюється, з наступним доказом існування її головних елементів у давнину. Внаслідок того, що більш повну інформацію дають етнографічні суспільства первісності, модель звичайно будується на їх основі.

Реконструкція стародавнього суспільства через його ГКТ передбачає три головні етапи: 1) визначення ГКТ суспільства, що відтворюється; 2) побудова етнографічної моделі цього ГКТ; 3) перенесення в минуле відтвореної моделі.

Оскільки ГКТ суспільства обумовлений, з одного боку, засобом матеріального виробництва, з іншого — його природним оточенням, то визначити ГКТ стародавнього суспільства, що відтворюється, можна за даними археології, палеогеографії, зоології, ботаніки та інших природничих наук. За допомогою археологічних даних можна встановити основні риси його економіки, а за допомогою вказаних природничих наук — природне оточення.

При побудові етнографічної моделі господарсько-культурного типу дані щодо способу життя кожного етнографічного суспільства, що залучається для реконструкції, звільняються від пізніх запозичень. В результаті відтворюється традиційний спосіб життя конкретного відсталого народу до його контактів з більш розвиненими сусідами. Власне для моделі ГКТ використовуються не всі етнографічні дані, а лише та їх частина, яка відбиває традиційний спосіб життя первісних мисливців та збирачів недалекого минулого до їх контактів з цивілізацією.

Етнографічна модель ГКТ будується на основі порівняння максимальної кількості етнографічних суспільств даного типу. Чим більше їх залучається для порівняння, тим більша вірогідність такої моделі, бо модель, — це абстрактна схема суспільства, що містить його суттєві, найбільш стійкі ознаки. Побудова етнографічної моделі суспільства, за образом виразом В. Р. Кабо, це приведення до спільного знаменника кількох аналогічних етнографічних структур. Шляхом їх порівняльного аналізу ми звільняємося від індивідуального, випадкового, характерного лише для конкретного суспільства і вилучаємо типове, суттєве, що повторюється в усіх порівнюваних структурах.

Якщо створена на базі етнографічних даних модель правильно відображає закономірності первісних суспільств сучасності, то вона має бути прийнятною і для первісних суспільств минулого. Цей висновок впливає з універсальності єдиного закону розвитку людства. Етнографічна модель є, так би мовити, моментальним знімком з явища, яким є конкретний господарсько-культурний тип. Історичну глибину такій «моментальності» надає археологія, відповідаючи на питання, коли, де і як виник даний ГКТ, яких змін він зазнав у процесі розвитку.

Щоб посилити вірогідність реконструкції, висновки одержані на підставі аналізу етнографічних даних піддають перевірці археологічним матеріалом. Питання про те, чи можна переносити на конкретне стародавнє суспільство етнографічну модель його ГКТ, потребує обґрунтування археологічними даними щодо суспільства давнини, яке реконструюється. Тому методично ризиковано переносити етнографічну модель в цілому на відтворюване суспільство минулого. Модель проєціюється в давнину за окремими її елементами при паралельній перевірці їх наявності у відтворюваному первісному суспільстві. Така перевірка підкріплюється не тільки даними археології, а й за допомогою інших наукових дисциплін. Чим більш комплексний, всебічний та пере-

хресний характер такої перевірки, тим вірогіднішою є реконструкція.

Викладена методика реконструкції стародавніх суспільств є результатом пошуків фахівців з різних наукових дисциплін. Комплексна і міждисциплінарна за своєю суттю вона є одним з можливих варіантів системного підходу до вивчення первісності. Резервом збільшення її пізнавальних можливостей є залучення нових наукових дисциплін до аналізу первісних суспільств.

Л. Л. Зализняк

РЕКОНСТРУКЦИЯ ПЕРВОБЫТНЫХ ОБЩЕСТВ ПО ИХ ХОЗЯЙСТВЕННО-КУЛЬТУРНОМУ ТИПУ

Большие познавательные возможности распространившегося во второй половине XX в. системного подхода открывают широкие перспективы для изучения первобытности. Подход к первобытному обществу как к системе взаимосвязанных элементов позволяет использовать достижения различных наук для реконструкции неизвестных ее компонентов на основании известных составляющих и их связей.

Реконструкция образа жизни первобытных охотников по их хозяйственно-культурному типу (ХКТ) — один из возможных способов применения системного подхода для изучения первобытности. Единство законов развития человечества дает основание для воссоздания древних обществ посредством комплексного метода с использованием данных об этнографических обществах того же типа с аналогичным уровнем развития производительных сил и экологией.

L. L. Zaliznyak

RECONSTRUCTION OF PRIMITIVE SOCIETIES ACCORDING TO THEIR ECONOMIC AND CULTURAL TYPE

Great cognitive potentialities of the system approach which was widely spread in the late 20th century open wide prospects for studying primitivism. An approach to the primitive society as to a system of interrelated elements permits using the achievements of different sciences for reconstruction of its unknown components on the basis of the known components and their relations.

The reconstruction of the mode of life of primitive hunters by their economic and cultural type is one of possible ways to use the system approach for studying primitivism. The unity of laws of the mankind development gives grounds for the reconstruction of ancient communities by means of a complex method using data on ethnographic communities of the same type with a similar level of development of productive forces and ecology.

Одержано 31.10.88.

Про локальні варіанти археологічних культур

М. О. Ричков

У статті розглядається принцип виділення локальних варіантів археологічних культур. Увагу зосереджено на питанні про відповідність існуючих локальних варіантів умовам для соціологічних досліджень в археології.

Перш ніж почати розмову про локальні варіанти археологічних культур, слід розглянути, що собою являє в загальних рисах поняття археологічна культура (АК). Не випадково навколо нього точаться значні